

Дубрівна Антоніна Петрівна
доцент кафедри рисунка та живопису
Київського національного університету
технологій та дизайну,
здобувач Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв
antart@ukr.net

АБСТРАКТНЕ МИСТЕЦТВО ЯК СЕГМЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ

У статті досліджується абстрактне мистецтво як вид зображувальної культури. Автором визначено поняття "абстрактне" як базис для розуміння сутності цього виду мистецтва; розглянуто фактори його походження та становлення на основі стародавньої орнаментальної символіки і впливу українського народного декоративно-ужиткового мистецтва; проаналізовано сучасний стан і тенденції розвитку абстрактного руху в контексті української образотворчої культури; виявлено фактори зовнішніх та внутрішніх впливів на особливості формальних якостей, що надають йому статусу феномену художньої культури.

Ключові слова: абстракціонізм, художня культура, абстрактне мистецтво, культуротворчі процеси, сучасні тенденції.

Дубрівна Антоніна Петрівна, доцент кафедри рисунка і живопису Київського національного університету технологій та дизайну, соискатель Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств

Абстрактное искусство как сегмент украинской художественной культуры

В статье исследуется вид изобразительной культуры – абстрактное искусство. Определено понятие "абстрактное" как базис к пониманию сущности этого вида искусства. Рассмотрены факторы его происхождения и становления на основе древней орнаментальной символики и влияния украинского народного декоративно-прикладного искусства. Проанализировано современное состояние и тенденции развития абстрактного движения в контексте украинской изобразительной культуры. Выявлены факторы внешних и внутренних воздействий на особенности формальных качеств, которые придают ему статус феномена художественной культуры.

Ключевые слова: абстракционизм, художественная культура, абстрактное искусство, культуротворческие процессы, современные тенденции.

Dubrivna Antonina, associate professor of the drawing and painting chair, Kyiv National University of Technologies and Design, PhD-candidate of National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

Abstract art as a segment of Ukrainian artistic culture

The article is devoted to the type of the visual culture – abstract art. The concept of "abstract" as a basis for understanding the essence of this art form is defined. The factors of its origin and formation on the basis of ancient ornamental symbolism and impact of Ukrainian folk arts and crafts have been considered. The current state and trends of the abstract movement in the context of Ukrainian visual culture are analyzed. The paper identifies the factors of internal and external influence on the characteristics of formal qualities that give it the status of the phenomenon of culture.

Key words: abstractionism, artistic culture, abstract arts, culture and creative process, modern trends.

Абстрактне мистецтво як вид образотворчого мистецтва має тисячолітню історію та є значно давнішим, ніж реалістичне. В умовах європейської інтеграції необхідно усвідомити український культурний внесок і зрозуміти його вагу та значимість національної культурної ідентичності в контексті світових глобальних процесів. Абстрактне мистецтво – це унікальний феномен зображувальної культури світу, найдавніший прояв людської творчості, намагання осягнути навколишній світ та власне виняткове місце в ньому. В основі його зображувальної мови лежить символ-код, який не має схожості з конкретним предметом, або поняттям, а виражає загальну сутність уявлення, ідею, гіпотезу, теорію, властивість та якість. Виникнення цього виду мистецтва необхідно розглядати з часу появи орнаменту, графічних елементів та символічного строю. Українська абстрактна культура формувалася у вигляді орнаментальної мови періоду пізнього палеоліту, неоліту та енеоліту як важливого аспекту тогочасної епохи. Подальше становлення абстрактних символів концентрувалося в традиційних елементах української народної декоративної культури.

Абстрактне мистецтво завжди викликало до себе увагу дослідників. Зокрема, В. Бичков, Ю. Борєв, Л. Левчук, М. Малахов, С. Можнягун, М. Сефор, А. Стойков, В. Турчин, О. Федорук, Б. Фер розглядали його у контексті загального аналізу модернізму та естетики минулого століття. Біль-

шість науковців (Н. Адаскіна, І. Азіян, О. Баснер, М. Герман, Т. Горячева, Б. Гройс, Т. Смелянова, В. Кеменов, Є. Ковтун, М. Коллінгс, Л. Матвєєва, С. Можнягун, І. Павельчук, С. Папета, О. Петрова, Г. Пуук, Б. Роуз, Г. Рудик, Д. Сарабьянов, М. Сефор, Е. Смірнова, В. Сидоренко, А. Стойков, А. Стригальов, О. Федорук, В. Хофман) стверджують, що абстракціонізм завершує розвиток формальної ідеї. Впливи української художньої культури на митців-абстракціоністів авангардного руху (О. Екстер, О. Богомазова, В. Єрмілова, К. Малевича) досліджувались у роботах Д. Горбачова, В. Маркаде, Ж.-К. Маркаде. Отже, аналіз абстрактного мистецтва як компонента художньої культури України, розуміння сутності цього виду мистецтва, а саме необхідність масштабного об'єктивного підходу щодо історичних витоків та національного базису в дослідженні тенденцій розвитку та його особливостей, аналіз сучасного стану та тенденцій абстрактного руху в контексті української образотворчої культури, виявлення факторів зовнішніх та внутрішніх впливів на особливості формальних якостей, що надають йому статусу феномену художньої культури є нині актуальним.

Мета статті – здійснити дефінітивний аналіз абстрактного мистецтва як виду образотворчої культури, його сутності, витоків, передумов розвитку, особливостей формування, філософської складової; визначити місце та значення в українській художній культурі.

Для розуміння абстрактного мистецтва як явища художньої культури важливо виявити, що саме є визначенням поняття "абстракції". Це – розумова операція, метод наукового дослідження, що полягає в умовному виділенні істотних рис, аналізі однієї ознаки об'єкта та явища. Абстракція дозволяє пізнавати зміст і сутність предметів, явищ, встановлювати зв'язки між ними [1]. Для нашого дослідження першорядне значення має розуміння поняття "абстракції" в художній культурі – складної, багатопарової системи, яка об'єднує всі види мистецтва та процеси художньої творчості, результати і систему заходів щодо створення, збереження і розповсюдження художніх цінностей. Мистецтво за своєю сутністю ґрунтується на абстрагуванні від реального світу, простору та часу.

Дослідження абстрактного в мистецтві часто супроводжується дослідженням такого поняття, як художня абстракція. Ряд вчених характеризують абстрактне мистецтво в загальній здатності мистецтва до художньої абстракції. Започаткував такий підхід німецький мистецтвознавець Вільгельм Воррінгер, який писав про наявність у мистецтві двох тенденцій "вчуття та абстракції": "загальної потреби, яка розкривається нам як найглибша і остання сутність естетичного переживання: потреба самовідчуження" [2]. У праці "Абстракція та вчуття", яку можна вважати маніфестом філософії абстракціонізму, ще до його фактичної появи як виду мистецтва, він розглядає історичний розвиток останнього. На думку науковця, в стародавньому мистецтві переважала тенденція до абстракції, яка поширювалась на ранню античність, де в класичний її період спостерігається вдала рівновага поєднання між натуралізмом та абстракцією. В. Воррінгер характеризує тенденцію до абстракції як максимально плідний шлях розвитку в мистецтві. Започатковане ним положення про постійну присутність в мистецтві абстракції привернуло увагу дослідників – Р. Біанкі-Бандініеллі, Я. Імвріотіс, С. Лангер, К. Леонгард, А. Стойков, Г. Пук, В. Хофман.

Абстракція художня, як і наукова, припускає відволікання від другорядного, несуттєвого в інформації про об'єкт, акцентується на істотно значущих елементах для доповнення художнього образу важливою інформацією, отриманою з різних джерел або тою, що зберігається в пам'яті суб'єкта. Художня абстракція має свої специфічні характеристики: а) ніколи не втрачає зв'язок з практичною свідомістю людини та її життєвим досвідом, підсумком якого вона є; б) керує процесом узагальнення, якому підлягають знання про об'єкт та його форму; в) результатом художнього абстрагування є синтез, орієнтований на особливості, що акумулюються в художньому образі, який надає йому особливу характеристику причетності до глобального [12]. Варто підкреслити, що первинною властивістю абстракції є умовність мистецтва, а точніше специфіка його зображувальної мови, зумовленої необхідністю перевести зображення тривимірного об'єкта на двовимірну площину в живопису та графіці. Один із перших це констатував у своїх теоретичних працях Леонардо да Вінчі [4, 30-33].

Абстракціонізм як напрям образотворчого мистецтва та логічний прояв абстрактного мистецтва з'явився на початку ХХ ст., а саме з появи першої абстрактної роботи В. В. Кандинського (1910) та написання ним праці "Про духовне в мистецтві" (1911) як теоретичне обґрунтування нового бачення та мистецького мислення [7]. Абстракціонізм (від лат. abstractio – відхилення, далекий від дійсності) – творчий метод, який характеризується відмовою від зображення форм предметного світу та матеріальної дійсності [10]. Синонімом цього поняття є терміни "нефігуративне мистецтво", "формалізм". На думку деяких дослідників (В. Воррінгера, В. Гресса, Й. Клауса, К. Леонгарда, Ф. Роо), цей напрям у мистецтві можна характеризувати як "абсолютне мистецтво". Відомий теоретик і практик абстрактного мистецтва Мішель Сефор визначав його як "безпредметне мистецтво", тобто як таке, що не має жодного відгуку в реальності: "Я називаю абстрактним мистецтвом всяке мистецтво,

яке не містить ніякого нагадування, жодного уявлення про реальність, незалежно від того, чи була ця реальність чи була вихідним пунктом творчості художника" [14]. Особливість ситуації в абстрактному мистецтві полягає у тому, що художник йде не від матерії, а навпаки, митець наповнює поняття чистої форми відношень конкретним змістом художнього образу, втілює, матеріалізує ідеальну форму у конкретні речі, предмети, якими є картина та твори мистецтва.

Серед апологетів абстракціонізму яскравими представниками є Василь Кандинський, Роберт та Соня Делоне, Франтішек Купка, Володимир Татлін, Казимир Малевич, Любов Попова, Лазар Лисицький, Фернан Леже, Олександр Родченко, Ольга Розанова, Олександра Екстер, Пауль Клее, Михайло Ларіонов, Піт Мондріан та представники другої післявоєнної хвилі – Джексон Поллок, Віллем де Кунінг, Марк Ротко, Барнет Ньюмен, які намагались переосмислити поняття картинної площини та форми.

Абстракціонізм як модерністичний напрям проявляє себе у різних видах мистецтва. У музичному авангарді з поняттям абстракціонізм дуже часто пов'язують явище додекафонії (А. Шонберг, Й. Хауер), а також музичні експерименти В. Баранова-Россине, винахідника оптофону, який продовжив експерименти О. Скрябіна з синтезу музики та кольору. У літературі тенденцію виходу в абстракцію можна простежити в роботах італійських та російських футуристів (Ф. Марінетті "Слова на волі", О. Кручених "заум"), поезія яких повністю звільнялася від жорстких синтаксичних рамок, відмінювання, від логічних зав'язків, вони вільно розташовувалися на сторінці, відкидаючи норми лінійного письма, слова утворювали декоративні рисунки, які перетворювалися на абстрактні візуальні знаки. Зауважимо, що авангардна поезія початку ХХ ст. була тісно пов'язана з авангардизмом у живопису. У митців того часу спостерігається характерне тяжіння до універсалізму в мистецтві. Так, багато літераторів були художниками – В. Хлебніков, В. Каменський, О. Гуро, В. Маяковський, О. Кручених, брати Бурлюки, а художники-авангардисти писали вірші і прозу, брали участь у футуристичних виданнях не тільки в якості оформлювачів, але і як літератори – К. Малевич, П. Філонов, Н. Гончарова, М. Ларіонов. Митці розуміли абстрактне мистецтво як універсальну модель світобудови, що включає устрій навколишнього середовища та суспільства. Працюючи з первинними елементами образотворчої мови, абстракціоністи зверталися до загальних композиційних принципів, законів формоутворення та знаходили застосування необразотворчим формам у промисловому мистецтві, художньому конструюванні та архітектурі. У театрі ідея абстракціонізму була започаткована В. Кандинським. У Мурнау (Німеччина), період 1909–1914 рр., ним було створено ряд сценічних композицій і текстів, що характеризуються відношенням до ідей "синтезу мистецтв". У роботах М. Матюшина, О. Кручених, С. Радлова можна простежити ті самі особливості, які отримали продовження в творчості драматургів Е. Іонеско та С. Беккета.

У кіномистецтві абстракціонізм проявив себе в роботах В. Еггелінга, Г. Ріхтера, О. Фішінгера, В. Рутмана – художників-абстракціоністів, які, створювали свої перші експериментальні фільми, використовуючи досвід графіки, а саме застосовуючи ритмічне чергування форм та тонів, намагаючись знайти принципи побудови образотворчого ритму. Треба зауважити, що плідно та виразно абстракціонізм проявив себе в образотворчому мистецтві – графіці, скульптурі, а особливо в живопису. Перевага образотворчої форми абстракції настільки виразна, що у спеціальній літературі з мистецтвознавства, культурології, естетики утворилась традиція розширювати поняття, коли не йдеться про образотворче мистецтво, наприклад, музичний або літературний абстракціонізм. Коли уточнень не має, то під абстракціонізмом розуміють образотворчий прояв абстракції.

Витоки абстрактного мистецтва необхідно розглядати з епохи пізнього палеоліту як відправної точки виникнення образотворчої діяльності – розписи на стінах печер, рельєфи, круглу скульптуру, гравірований малюнок на каменю та кістці. Давні абстрактні елементи використовувались, перш за все, в орнаментах – лінії, крапки, кола, спіралі, були характерні для всієї культури палеоліту, мали дуже схожу структуру, незалежно від регіону розповсюдження, що підтверджує тісний генетичний зв'язок поселень на всій території Євразійського світу [13]. В епоху неоліту зображувальна культура характеризується стилізованими абстрактними зображеннями, коли знак означав цілу композицію. Ці перші рисунки трансформувались завдяки еволюційному розвитку людини, підвищенням її культурного рівня, відобразившись в пам'ятках енеоліту, про які ми можемо судити на прикладах матеріальних здобутків трипільської культури. Орнаментальні елементи, які мають релігійно-магічне навантаження і використовувались як своєрідний запис світоглядної інформації, набувають в цей період розвитку та характеризуються великою різноманітністю [6]. Саме в епоху палеоліту та неоліту людство усвідомило космічну приналежність свого буття та причетність до вічного потоку життя: "архаїка, резервуар колективних неусвідомлених емоцій, стимулювала авангардний космізм, віталізм і колективізм" [3, 43]. Подальший розвиток абстрактні символи знайшли в традиційних елементах української народної декоративної художньої культури – писанкарстві, художньому різьбленні та роз-

писі, килимарстві, ткацтві, в орнаментах вишивки, кераміці, що є своєрідним генетичним продовженням надбань стародавньої культури, могутнім зв'язком поколінь.

Філософсько-світоглядним підґрунтям нового напрямку в абстрактному мистецтві були філософські ідеї ірраціоналістичного волюнтаризму німецьких філософів Артура Шопенгауера та Фрідріха Ніцше; теорія інтуїтивізму французького мислителя Анрі Бергсона, що мала своїх прихильників і значно вплинула на формування культурного простору початку ХХ ст. та підготувала появу абстракціонізму; психоаналіз австрійського філософа, лікаря-психіатра Зігмунда Фрейда та швейцарського психолога Карла Густава Юнга; екзистенціалізм французьких філософів та письменників Жана Поля Сартра, Альбера Камю, Мартіна Хайдеггера; феноменологія філософів Едмунда Гуссерля та Моріса Мерло-Понті. Праці цих мислителів новітньої філософії, їхні роздуми про трагедію та крах традиційного гуманізму, історичну безвихідь надають новій культурі, зокрема в художніх творах, естетичних трактатах та публіцистичних деклараціях модерністів характеру абсурдності світу, самотності й приреченості людини з одного боку, а з іншого – прагнення відбудувати нову, еволюційну обґрунтовану реальність.

Художня культура є однією з особливих сфер культури, основне завдання якої полягає у вирішенні проблем інтелектуального та чуттєвого відображення буття в художніх образах. Поняття "художня культура" по відношенню до поняття "мистецтво" має більш глибинний та загальний сенс, тому ці поняття не можна ототожнювати. Безумовно, мистецтво – головний елемент культури, що виражає її сутність та впливає на зовнішні фактори в процесі її розвитку, відтворює "принципово новий рівень дійсності" та характеризується безмежною свободою, дає можливість для експерименту, який дозволяє перевірити недоторканість різних сфер світу [5, 234].

Сучасна художня культура характеризується динамічністю та неоднозначністю. В останні десятиліття прослідковується інтерес до вивчення надбань мистецтва а контексті культуро-творчих процесів. Для глибинного розуміння культурного явища, яким є абстрактне мистецтво, доцільним буде розглянути культурний простір, в межах якого воно виникало, і феномени його представників. Розвиток цього виду мистецтва в Україні має послідовний, логічний характер.

Аналізуючи сучасний стан культури, варто відмітити процеси універсального еволюціонізму, що лежить в основі картини світу сьогодення. Сучасні інтеграційні процеси у сфері міжетнічних і міжцивілізаційних відносин носять багатоаспектний, багатофакторний, а саме глобальний характер, ми їх розуміємо під процесами глобалізації. Процеси, які відбуваються сьогодні в галузі художньої культури, складні і суперечливі, як і їх генезис, та мають дуалістичну спрямованість, яка характеризується одночасно модернізацією та схильністю до деструкції. Очевидно, що посилення взаємозв'язку між країнами характеризується домінуванням одних над іншими – виникають поняття "європеїзація" та "американізація", або більш загальне – "вестернізація" [8].

Тож, сучасна українська художня культура активно зазнає впливу європейсько-американської культурної моделі, що, на нашу думку, має як негативний, так і позитивний аспект. Міжкультурні зв'язки необхідні для повноцінного розвитку. Не можливо стояти осторонь від об'єктивних глобалізаційних процесів, які допомагають позитивному культурному взаємозбагаченню. Історичний досвід України, з її тоталітарним минулим, зумовив однобічну направленість її арт-культури. Аналізуючи сучасний стан художньої культури, ми вбачаємо в цій своєрідній відмежованості, на певному історичному етапі, від загальних світових процесів, певний позитивний сенс, а саме – збереження культурної ідентичності. Саме усвідомлення своєї унікальності за рахунок культурно-етнічного багатства та високого рівня мистецької професійної майстерності допоможе зайняти українському мистецтву гідне місце в світовій художній культурі.

Світові культурні процеси, які відбуваються в сучасній історичній площині, мають вплив на українську арт-культуру. Відбувається нестримний процес пошуку нових форм, засобів утілення образної виразності, переосмислення надбань світового постмодерністичного мистецтва, а головне – усвідомлення власної індивідуальності за рахунок складної, суперечливої, але багатой історії культури.

Сучасна українська художня культура, в образотворчому її сегменті, характеризується тяжінням до абстрактних проявів. Підкреслюємо, що світові тенденції зовсім інші: абстракціонізм як символ протесту та епатажу, активно проявляв себе в Європі на початку ХХ ст. та Америці після другої світової війни, а на сьогоднішньому етапі розвитку світової образотворчості не входить до субстанціональних напрямів. Він пройшов довгий шлях злетів та падінь, трансформуючись та надаючи розвиток для нових напрямів. Художня культура України довгий час знаходилась під тиском тоталітаризму, що проявлявся в соцреалістичній спрямованості мистецтва, тому абстрактні прояви не могли розвиватись, експерименти, які проводили митці, приховувались, остерігаючись переслідувань. Сьогодення характеризується активним сплеском інтересу митців до абстрактного мистецтва. Це пояснюється роками інертності та бажанням прилучитись до світових тенденцій.

Активні творчі пошуки проявлялись частіше в живопису. Саме з появою творчого об'єднання "Живописний заповідник" (1992) (О. Бабак, М. Гейко, О. Животков, П. Керестей, М. Кривенко, А. Криволап, С. Семернін, Т. Сільваші) можна говорити про відродження абстрактного мистецтва в Україні [9, 130]. Треба підкреслити, що цих провідних українських митців-абстракціоністів єднали не тільки можливості нового прояву, а й намагання зрозуміти природу живопису, вони ставили за мету розкрити сутність кольорового простору, що революційним способом вплинули на формування нового мислення, нової естетичної спрямованості не тільки абстрактного мистецтва, а й взагалі сучасної української художньої культури.

Абстрактне мистецтво України характеризується оригінальністю творчих прийомів, філософською наповненістю, експресивною виразністю, загальним інтересом до неї митців, що широко її репрезентує в художньому просторі: О. Бабак, О. Дубовик, П. Лебединец, П. Бевза (Київ); В. Маринюк, В. Басанець, С. Савченко, В. Сад, О. Стівбур, В. Цюпко (Одеса); Ю. Шеїн, А. Гладкий (Харків); В. Бажай (Львів). Вивчаючи шляхи розвитку українського абстрактного мистецтва, підкреслюємо, що йому притаманна виразна емоційність форми як прояв прагнення до еволюціонізму, всупереч складним історичним передумовам та піднесена кольорова напруга як прояв національної сутності, стародавнього генетичного коду, що робить його характер дійсно унікальним. Аналізуючи українську художню культуру та абстрактне мистецтво як невід'ємну її частину, констатуємо піднесення значення національних рис, інтерес митців до естетики первісних стародавніх культур та української народної творчості, що сильно вирізняє характер українського абстракціонізму в класичній євроцентристській моделі культури [11, 10-11].

Отже, досліджуючи передумови та причини становлення абстрактного мистецтва в контексті художньої культури України, ми приходимо до розуміння нерозривного історичного зв'язку форм, образної системи, філософського світовідчуття даного виду мистецтва в контексті культурних процесів. Сучасне абстрактне мистецтво продовжує традиції школи українського авангарду, а саме художньої абстракції, закладеної К. Малевичем, О. Богомазовим, В. Єрміловим, О. Екстер, та містить у своїй основі переусвідомлений тисячорічний етнічний зображувальний досвід. Сучасні тенденції розвитку суспільства диктують розуміння власного місця у глобальному світовому художньому процесі. Усвідомлення того, що українське мистецтво є невід'ємною частиною художньої культури світу і, згідно з історичною закономірністю, пройшло загальні стильові етапи, створило самотутній варіант у кожному з них, дозволяє сучасним науковцям під новим кутом розглядати творчість видатних українських митців, побачити певну логіку у ряді мистецьких явищ і процесів, які відбуваються в Україні. Попри те, що багато років в українському мистецтві домінував реалістичний напрям, представники українського авангарду, а саме митці-абстракціоністи здобули світове визнання.

Таким чином, абстрактне мистецтво як феномен зображувальної культури світу, найдавніший прояв людської творчості, прагнення осягнути навколишній світ та своє виняткове місце в ньому є не тільки завершенням зображувальності, а й новаторським етапом, на якому можна констатувати великі досягнення та трансформації, які відбулись в європейському мистецтві.

Література

1. Всемирная энциклопедия: Философия / Гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. — М. : Аст, Мн: Харвест, соврем. литератор, 2001. — 1312 с.
2. Воррингер В. Абстракция и одухотворение / В. Воррингер // Современная книга по эстетике : Антология ; пер. с англ. Э. Н. Глаголевой и др., общ. ред. и вступ. ст. А. Егорова. — М. : Иностранная лит., 1957. — С. 459-475.
3. Горбачов Д. Шароварно-гопашна культура як джерело світового авангарду / Д.О. Горбачов // МІСТ. — 2006. — №3. — С. 43-51.
4. Леонардо да Винчи. Суждения. — М. : Изд-во Эксмо, 2006. — 416с.
5. Лотман Ю. Культура и взрыв / Ю. Лотман — М. : Гнозис; Издательская группа "Прогресс", 1992. — 272 с.
6. Заець І. І. Трипільська культура на Поділлі / І. І. Заець. — В. : Тезис, 2001. — 184 с.
7. Кандинский В. О духовном в искусстве / В. В. Кандинский. — Л.: Ленинград, 1989. — 72 с.
8. Пензина Е. В. Феномен глобализации: глобализация и вестернизация // Вестник КрасГАУ. — 2012. — №8. — С. 228-233.
9. Сидоренко В. Візуальне мистецтво від авангардних зрушень до новітніх спрямувань: Розвиток візуального мистецтва України ХХ—ХХІ століть / В. Сидоренко. — Ін-т проблем сучасн. мист-ва Акад. мист-в України. — К.: ВХ [студіо], 2008. — 188 с.
10. Стеценко В. С. Культура в термінах від "а" до "я". Культурологічна абетка / В. С. Стеценко. — Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. — 174 с.
11. Федорук О. Перетин знаку: Вибрані мистецтвознавчі статті: У 3 кн. / О. Федорук. — Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. — К.: ВД "А+С", 2006. — Кн. 1. — 260 с.
12. Эстетика: словарь / под общ. ред. А.А. Беляева и др. — М. : Политиздат, 1989. — 447 с.
13. Яковлева Л. Найдавніше мистецтво України / Л. Яковлева. — К. : Стародавній світ, 2013. — 286 с.
14. Seuphor Michel. Abstract painting: Fifty years of accomplishment, from Kandinsky to the present (A laurel edition) / Michel Seuphor. — NY.: Dell, 1964. — 194 p.